

Fejős Zoltán

A filmszkeccs és a két könyv

Lehet-e újat mondani Kabos Gyula amerikai éveiről?

Kabos Gyula felesége 1940. október 8-án, New Yorkban kelt levelében a következőt írta lányának, Surányi Gabriellának Budapestre:

„Gyula bácsi annyit dolgozik, ha fáradtság után fizetnének már rég milliomos volna. A tény pedig az, hogy minden krajcár számít. Nagyon nehezen élünk. A könyvvel most nem foglalkozik, majd a túrán adjuk el. Most egyelőre bármennyire is szeretnénk küldeni a költség olyan nagy, hogy sajnos nem lehet. Most indulunk 20-án turnéra egy itt készült magyar film szkeccsel. Amerikában még ez nem volt, ez az első remélem sikerülni fog. Van egy társunk, áldott rossz ember. Szemere Pali volt a rendező Gyula bácsi keze alatt. A film kész, rövid előjátéka a darabnak. Előre láthatólag a túra hosszú lesz.”¹

Három nappal később Kabos egy rövid levél kíséretében cikket küldött az *Amerikai Magyar Népszava* szerkesztőjének, feltehetőleg Nadányi Pálnak, amely így hangzik:

„Tisztelt Szerkesztő Úr!

Elnézést, hogy kopogtatok önnél is írásommal, de igen szeretném, ha megjelentetné, mert az talán segítené előadásorozatomat, és ezzel anyagi helyzetemet. A címe talán ez lehetne:

»Hogy érzem magam Amerikában? írta Kabos Gyula.«

Kérem, ha írásomat nem tudja használni, valahogy juttassa vissza. Egyben tisztelettel közlöm, hogy október 23-án és 24-én a Szent István Hallban lépek fel New Jerseyben, talán oda kihozná nekem a Márton bácsi a nyomdából, hiszen ő ott lakik.”

A szerkesztő átolvasta a meglehetősen komor hangulatú írást, majd zöld ceruzával ráírta: „Most nem aktuális”. Távolosabb szándékát nem ismerjük, mindenesetre a kéziratot nem juttatta vissza szerzőjének, elnyelte azt a szerkesztőségi irathalmaz, amely évekkel később a lapot megvásárló Gombos Zoltánhoz (1905–1984), a clevelandi napilap, a *Szabadság* tulajdonosához került. Itt talált rá Rátonyi Róbert, amikor 1968 őszén Amerikában turnézott, és az ekkor már mindkét lapot kiadó Gombos Zoltán főszerkesztő meghívására alkalma volt néhányszor „kutatni és keresgélgni” a régi cikkek és iratok között. A meg nem jelent Kabos-cikket és

¹ Kabos Gyula amerikai levelezése, 1939–1941. Kabos Gyula Amerikából írt levelei nevelt lányához, Surányi Gabriellához. 17 db levél; 7 db borítékkal együtt. Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum, Magyar Nemzeti Digitális Archívum (MaNDA), https://mandadb.hu/tetel/335442/Kabos_Gyula_amerikai_levelezese_19391941. [2022. december 1.] Az alábbiakban hivatkozott levelek mind innét származnak, a forráshelyet nem ismétlem meg, dátum szerint azonosíthatók. Az idézetek szöveghűek, korrekcióval csak a központosítás és a hosszú magánhangzók esetében élek. A leveleket életrajzba ágyazottan, helyenként kihagyásokkal közölte a Filmintézet jubileumi Kabos-kiadványa, lásd Cenner Mihály: Kabos Gyula a színpadon. In: *Kabos Gyula, 1887–1941*. Születésének századik évfordulójára. [Budapest], Magyar Filmintézet, 1987. pp. 5–193., a levelek: p. 144-től kezdődően.

a kísérőlevelet az ő szívességéből kapta meg közlésre Kárpáti György, aki az *Ország-Világ*ban adta közre folytatásos Kabos-életrajzában 1987-ben.²

Írásában Kabos Gyula aktuális hangulatáról lehangoló képet festett. Fennmaradt leveleiben hullámozó kedélyállapotát lehet nyomon kísérni, váltakoznak a jókedvű, optimista beszámolók a „majd-csak-jobb-lesz” reményébe kapaszkodó elkeseredett jegyzetekkel. A nyilvánosságnak szánt, 1940. október elején kelt – a címzett szerint „nem aktuális” – szövegben többek között a következőt írta:

„Sok hibát követtem el, de a legnagyobb az volt, hogy nem hallgattam azokra, akik figyelmeztettek, hogy miután már majdnem minden magyarulakta helyen felléptem, most már nem hatok az újdonság varázsával, és legalább három-négy évnek kell eltelnie, amíg ismét kíváncsiak lesznek rám. Azt tudtam, hogy valami új műsort kell kitalálnom, de a tervemet, hogy az egész estét betöltő színdarabot mutatok be a társaimmal, több minden akadályozta. Többek közt az, hogy az öttagú társulatra volt pénzem, és minden színdarabhoz több színész kellett volna, így aztán összeállítottam emlékeimből egy darabocskát, melynek ezt a címet adtam: »Ne menj kislány a tarlóra.« Jó kis huszár operetteske volt, de csak egyórás, így megint filmet kellett tennem az első részbe. Ez nekem sok pénzbe került, mert filmem nem volt, és sok pénzt kértek a kölcsönzésért. De mindennél sokkal nagyobb baj volt, hogy a darab nem érdekelte a publikumot, és üres háza előtt kellett játszanom. Mindennapi anyagi gondokkal küszködve jártam a városokat. Ez most sincs másképpen. Minek is tagadjam, nem megy itt jól nekem!”³

Ez a részlet arról az új műsoráról: „huszáros operetteskéről” tesz említést, amire Kabos felesége utalt a fent idézett levelében pontosabb meghatározás nélkül. Valami újat kellett kitalálnia, hogy ismét felkeltse maga iránt a közönség érdeklődését, hogy sikerrel kecsegtető fellépést produkáljon. Nagy hírverés nem alapozta meg a sikert, de hírlapi adatokból azért fölvázolható, hogy Kabos Gyula új „kitalálása” mely városokban mulattatta a közönséget.

Az első bemutatót valóban október 20-án, vasárnap tartották New Brunswickban, az Európa moziban, majd megismételték hétfőn és kedden. A magyar filmszínház, amely persze amerikai filmeket is játszott, büszkén hirdette, hogy „jelentős áldozatokkal” megszerezte „az amerikai bemutatás jogát”. A levélben idézett Szent István Hall a passaici római katolikus plébánia kultúrterme volt, ahol rendszeresen tartottak filmvetítéseket. Itt október 23-án és 24-én mutatták be a kettős előadást. Már két héttel korábban hirdették, hogy színre kerül az első, Amerikában készült magyar hangosfilm. Október 27-én és 28-án, vasárnap és hétfőn Bridgeportban láthatták a nézők az új műsort a Szent István Színházban, vagyis a katolikus egyház rendezvénytermében. (1. kép)

1940 OKTÓBER HÓ 27-ÉN, VASÁRNAP DÉLUTÁN ÉS ESTE (folytatólagosan), valamint HÉTFŐN, OKT. 28-AN, ESTE, a bridgeporti római katolikus hitközség Szent István Termében

KABOS GYULA és társulata bemutatják az első Amerikában készült filmszkeccset: NE MENJ KISLÁNY A TARLÓRA.

Első rész: film. Második rész: operett, zene, ének és tánc. A második rész az első rész folytatása. Gyönyörű művészi produkció.

KABOS GYULA, a budapesti színpadok kedvence, minden jelenetével fahangzó kacagást kelt. KIVÁLÓ DISZLETEK. NAGYSZERŰ ZENESZÁMOK. GYÖNYÖRŰ MAGYAR NÓTAK.

Előadások vasárnap délután 3 órától este 11-ig folytatólagosan. Hétfőn este 7-től folytatólagosan.

BELÉPŐ-DÍJ FELNŐTTEKNEK 40 cent, az adót beleértve, GYERMEKEKNEK 15 CENT.

KABOS GYULA és társulatának személyes fellépője. A társulat tagjai: EMÓDY MARGIT, KOVÁTS TERES, PATAKY BÉLA, GÁTHY TIBOR.— Karmester: Dr. HORVÁTH GYULA zeneszerző.

1. kép: Egyetértés (Bridgeport), 1940. október 18., p. 2.

² Kárpáti György: A vándorkomédiás Kabos Gyula élete és kora 12. A színészből író lesz. *Ország-Világ*, 1987. március 18., pp. 10–11. A szerző egészében idézi Rátonyi Róbert neki írt feljegyzését a birtokában lévő cikkel és levéllel kapcsolatban.

³ Kárpáti György: A vándorkomédiás Kabos Gyula élete és kora 13. Az első figyelmeztetés. *Ország-Világ*, 1987. március 25., pp. 10–11.

Kabos Gyula és 6 tagu szintársulata Buffalo és Lackawannán

NOVEMBER 5-én este 7 órától folyt. előadásokba kerül az a Polish Cadet Hallban, 927 Grant Street KABOS GYULA Amerikában készült filmjeinek előadása „NE MENJ KISLÁNY A TÁRLÓRA”
Filmoperette két részben: 1. rész film; 2. rész operet; zené, zenés tánc KABOS GYULA, Zsúdy Margit, Kovács Teréz, Patsky Béla, Gálly Tibor és Dr. Zoltán Gyula fellépésével. — LACKAWANNAI előadás 6.45 óráig a Magyar Hallban este 7-10 óráig folytatódva este 11-ig. Belépődíj 30c és 40c addig, Gyerekek 10c.

2. kép: *Buffalo Híradó*, 1940. október 31., p. 3.

Ahogy az előzetesben írták, Kabos Gyula nyitja meg az őszi szezont Amerikában szervezett szintársulatával, s bemutatják „a magyarnyelvű, magyar tárgyú, magyar levegőjű legújabb magyar hangosfilmet”. Ez úgy hangzik, mintha a legújabb hazai játékfilmről lenne szó, ami lehetett pusztán tájékozatlanság, vagy ellenkezőleg: tudatos „pozitív üzenet”. A következő állomás Philadelphia volt. Itt a magyar szintársulatokat menedzselő Székely Zoltán (1898–1972) lapszerkesztő, az *Amerikai Magyar Népszava* irodavezetője szervezte az előadást, amelyet kedvező bérleti díj mellett a Munkás Dalárda helyiségében tartottak október 30-án, szerdán, két alkalommal. Buffalóban november 5-re, a közeli Lackawannán 6-ra hirdették meg a bemutatót, a Polish Cadets Hallban, illetve a Magyar Hallban. (2. kép) A hiányosan fennmaradt amerikai magyar lapokban egyelőre nincs adat további bemutatóról, s az sem biztos, hogy a két utóbbi fellépés tényleg megvalósult-e.⁴ A várakozások ellenére a „hosszú túra” ugyanis erősen lerövidült. Kabosné november 16-i levelében azt írta lányának, hogy „[a] túra sajnos e hó 3-án véget ért. [Nem kizárt, hogy a dátumot elvételte.] Nagyon rosszul sikerült, rosszkor indultunk a választások előtt nem lett volna szabad megkezdeni. De ezt mi nem tudtuk. Most kezdhethetjük előről.” Tudni való, hogy ekkor nem „szokványos” elnökválasztásról volt szó, többről, Roosevelt elnök harmadik újraválasztása forgott kockán. Felesége soraihoz Kabos hozzáfűzte: „A könyvem elég jól ment a rossz túrán is, ebben volna fantázia, de a túra rosszullét folytán elszenderült és így a könyveladás is szünetel egyelőre.”

Mielőtt még a műsorra térnénk, vissza kell idézni Kabos Gyula meg nem jelent cikkének egy fontos mondatát, amelyben arra hivatkozott, hogy „a darab nem érdekelte a publikumot, és üres házak előtt kellett játszanom”. Hogyan? A dátumokkal valami nincs rendjén. A kézirat mintha a túra keserű tanulságaként íródott volna, holott még az első bemutató *előtt* küldte el a lap szerkesztőjének. Másra nemigen gondolhatunk, mint arra, hogy Kabos némi ügyeskedéssel, kisebb csúsztatással a nézők rokonszenvét akarta fölkelteni az új műsorról induló körút, s nem különben saját maga iránt. Inkább trükk akart lenni táblás házak reményében, ám mintha önbeteljesítő jóslatnak bizonyult volna, bár a bemutatók látogatottságáról nincsenek érdemi adatok.

Kabos kéziratának idézett részlete, valamint a bemutatókat beharangozó s kísérő cikkekből az is viszonylag jól rekonstruálható, hogy milyen vállalkozásról volt szó valójában. Az ajánlások ugyan felettébb reklámízűek, és jóindulatú túlzásokból állnak, a lényeg azonban kihüvelyezhető belőlük. A filmszkeccs megnevezés nem volt egészen pontos, bár az újságok ezzel éltek, ezt hangsúlyozták. „Ez a produkció a legnagyobb szenzáció lesz, mert egy Amerikában még sohasem látott új műfajt hoz elénk.” – írta a New York-i magyar napilap a bridgeporti bemutató előtt. „A film és a darab együtt úgynevezett filmszkeccset alkotnak – olvasható a város

⁴ A sajtóhírek, hirdetések időrendben: *Amerikai Magyar Népszava*, 1941. október 12. és 18. (Passaic), október 17. és 24. (Philadelphia), október 19., 21. és 22. (New Brunswick), október 24. és 25. (Bridgeport), október 31. (Buffalo és Lackawana). A lap ekkor négy területi mutációban jelent meg, teljes képet csak ezek együttes ismeretében lehetne kapni, de erre nincs mód. A másik országos napilap, a *Szabadság* 1940–1941-es számai magyarországi könyvtárakban nincsenek meg. Alighanem csak a Cleveland Public Library őrzi ezeket az évfolyamokat, bár az elérhető katalógusadatok alapján ez sem egyértelmű. A vidéki hetilapok vonatkozó anyaga csak töredékeiben maradt fenn s férhető hozzá. A bridgeporti *Egyetértés* kétszer hirdette és közölt róla rövid előzetes ismertetőt (1940. október 18. és 25.), beszámolóval viszont adós maradt. Hasonlóképpen, a *Buffalo Híradó* is kétszer közölte az előzetest és a hirdetést (1940. október 24. és 31.), ellenben arról nem írt, hogy a bemutatók megvalósultak-e, s ha igen, milyen sikerrel.

hetilapjában, az *Egyetértés*ben –, egy olyan műfajt, mely Amerikában még teljesen ismeretlen, de az óhazában azok egyike, melyeket a közönség legjobban kedvel. Nem is lehetett Magyar-Amerikában eddig filmszkeccs, mert nem volt amerikai magyar filmgyártás. A »Ne menj kislány a tarlóra« az első próbálkozás ezen a téren, de olyan próbálkozás, amely kiválóan sikerült.” Az újdonság valójában egy korábbi műfaj újraéledése, vagy újabb hulláma volt, aminek az 1920-as évek derekán jelentkező divatját Hevesy Iván olyan élesen bírálta a *Nyugat*ban.⁵ Az Amerikában még ismeretlen(nek vélt), valójában inkább túlhaladott metódust a lapok mint *óhazai* sikeres színpadi műfajt propagálták a nézőknek. A művet kétségtelenül a kényszer szülte, szükségmegoldásként jött létre, amiben azonban Kabos kreativitását, mozgékony szellemét is meg kell látnunk. Világosan leírta, hogy az egész estés színdarabhoz nem voltak meg az adottságok. Amit kisebb, ötfős társulattal ki tudott találni, az nem töltötte ki az egész estés előadásidőt, kísérőfilm kölcsönzéséhez pedig szintén nem volt elegendő pénz. Ekkor jött az ötlet, hogy egy filmet és egy operettet kössön össze, mindkettőt a maga fejéből, a maga rendezése szerint. Amit kitalált, nem a színpadi jelenetek és filmbetétek egymást folyamatosan váltó elegyéből állt, mint a némafilm hőskorában, de a klasszikus kinemaszkeccsre annyiban mégis emlékeztetett, hogy a színpadon az folytatódott, bomlott további epizódokra, amit a film bevezetett a szüzsé és a keretek előrevetítésével. Az „ősbemutatót” így ajánlották a New Brunswick-i nézőknek: „A filmszkeccs a filmbemutatásnak legeredetibb, legszellemesebb formája. Egyszer csak valósággal meglepetésszerűen meglevenednek a színészek a színpadon és Kabos Gyulával az élükön ott folytatják az életben a történetet, ahol a filmen abbamaradt. Ez lesz az első eset az Európa színház történetében egy ilyen előadásra, az érdeklődés tehát minden tekintetben indokolt.”

Az „operettecske” tartalmát az újságcikkek nem ismertették. Nyilván nem irodalmi szempontból lehetne mérlegre tenni, illetve egy operett banális története semmit nem mond(ana) magáról az előadásról. Ez a bevezető filmre is érvényes, amelynek középpontjában egy gavallér földbirtokos, huszárezredes állt, aki még főhadnagy korában egy bolondos nyári éjszakán elszédített egy falusi kislányt. A kislány felnőtt, kiművelődött, ő lett a kastélyban a házvezetőnő. Eltelik tizenhat esztendő, a huszárezredesnek már nagy lánya van, akinek származását titkolják még a gyermek előtt is. Az ezredes férjhez akarja adni a házvezetőnőt, hogy végleg elfelejtse a fiatalkori kalandot. A jövődöbéli egy csavaros eszű zupás őrmester. – Ki más is lehetne, mint Kabos Gyula. Ha hihetünk a korabeli leírásnak, innét kezdődött a kétórás színpadi előadás, a műfaj sablonjai szerint az énekes, táncos, zenés szórakoztató vígjáték, operett.

Lényeges információ, hogy a filmet a Vanderbilt család Long Island-i birtokán vették fel. A felejthetetlen alkotásként beharangozott filmben „csodálatos környezetben nagyszerű képek sorozata játszódik le”. A philadelphiai előadás beharangozójában úgy fogalmaztak, hogy az előjáték „egy ismert amerikai milliomos kastélyában és birtokán játszódik le”. Miképpen Kabosné írta levelében, férje irányítása mellett egy bizonyos Szemere Pali rendezte a darabot. Kiletét egyelőre nem sikerült hitelt érdemlően kideríteni. Neve feltűnik olykor Göndör Ferenc lapjának, *Az Embernek* a hasábjain. Ha büdzsére gondolunk, amely kiindulásképpen nem érhetett el egy teljes játékfilm bérleti díját – összegét ugyan nem ismerjük –, amiből azért érzékelt lehet a vállalkozás erősen behatárolt voltát. Messze volt ez egy áhított, amerikai forgatású játékfilmtől, még ha Vanderbilték anyagiakkal hozzá is járulhattak ehhez a magyaroknak szóló munkához. Egyértelmű, hogy Kabosné 1940. március 7-én fogalmazott levelében erre a kísérletre utalt, amikor így írt: „Most holnap dől el, hogy talán lesz valami olyan, Gyula bácsi kitalálása, hogy április 5-től bizonytalan ideig fog hozni, talán 3-400-at

⁵ Hevesy Iván: A filmszkeccs. *Nyugat*, 20. 1927. I. (10. sz.) pp. 843–845. Bővebben, új szempontok szerint: Füzi Izabella: „Filmet írni”: Karinthy és Molnár Ferenc kinemaszkeccsei. *Apertúra*, 2020. tél. DOI: 10.31176/apertura.2019.15.2.10.

hetenkint, de az a baj, hogy limitált ideig, amíg újdonság lesz a dolog. Személyes fellépésekkel tarkított újszerű dolog. Ha meglesz, majd megírom micsoda.” Kabos csak annyival egészítette ki felesége levelét, hogy a helyzet nem olyan rossz, „mint ahogy Irma látja, elég jól vagyunk, sajnos a milliók még mindig a Vanderbiltnél vannak”. Miért is pont ez a név jutott az eszébe, és nem mondjuk Rockefelleré? A dolog azonban tolódott, áprilisban és májusban a korábban sikerrel bemutatott darabbal, a *Sárgapitykés közlegény* új változatával túráztak Pennsylvániában, egészen le St. Louisig, utána pedig a nyarat Clevelandben töltötték. Itt jöhetett újra szóba az ötlet, innét írja Kabos nevelt lányának június 22-én, hogy: „Most dolgozom egy új ötleten, azt hiszem, hogy olyan lesz, mint a többi: párszáz dollár s nem több.” New Yorkba visszatérve kezdődhetett a film forgatása, ahogy arra közvetve az október 8-i levél is utalt. A gyártásról a lapok semmit nem közöltek, ezzel kapcsolatban az egyetlen utalás – a philadelphiai előadást megelőzően – az, hogy a film „az egyik legelőkelőbb New York-i filmstúdióban most készült el”. Ez amolyan jellegzetes amerikai magyar tálalás volt, a tárgyszerű ismeret hiányára és az érintett személy vagy dolog hangsúlyozni kívánt *amerikai* színvonalára egyaránt vonatkozott.

Magyarországra lényegében nem jutott el a film híre. Jókorá késéssel a *Magyar Nők Lapjában* jelent meg egy erre vonatkozó aprócska hír: „A dollármilliomos Vanderbilt-család támogatásával készült el Amerikában az első magyar tárgyú, magyarul beszélő film. Címe: »Ne menj, kislány, a tarlóra«. Csak magyar művészek játszanak benne. A felvételek a Vanderbilt-család longislandi birtokán készültek.”⁶ A második zsidótörvény nyomán újrarendezett hazai sajtó új női magazinjában Kabos Gyula neve azonban nem jelent meg.

Kik voltak a film és az előadás szereplői? Kabos Gyula, a mi „Kabosunk!” a zupás őrmester – egy „kutyamosó szerepében” – volt a főszereplő. Könnyezésig kacagtató, „[m]inden mozdulatára viharos nevetés a válasz, a közönség a szó szoros értelmében gurul a nevetéstől” – a New Brunswick-i Szent István Hallban. „Kívüle Amerika legjobb magyar színészei vesznek részt az előadásban” – írta kissé nagyotmondóan a bridgeporti előzetes. A huszárezredes Pataky Béla jellemszínész alakította. Az első bemutatón Emődy Margit mint a házvezetőnő keltette az előadás „legkellemesebb meglepetését”. Szerepét annyira átérezte, hogy az „előadáson igaz könnyeket sír, vele együtt a közönség is”. Egy humoros figurát „nagy ambícióval és nem mindennapi humorral” Gáthy Tibor keltett életre. Kovács Terus szubrett is sikert aratott – a passaici előzetes szerint: „egész Európában ismert és csak röviddel ezelőtt érkezett” –, akinek Gáthyval előadott táncszámait többször meg kellett ismételni. A társulatot dr. Horváth Gyula magyar karmester és zeneszerző kíséri zenekarával. A „ragyogó díszletek”, „szép uniformisok és gyönyörű női ruhák”, amelyek mind az előadásra készültek, vélhetően a szokványos műkedvelőelőadások nivóját pipálták le, és nem a Broadway csillogását.

Ezek a nevek helyben valóban már aránylag bejáratottak voltak, ha az előadókról Magyarországon keveset is lehetett hallani. Korántsem számítottak amatőr műkedvelőknek, s mindannyian évtizedeken át szolgálták az amerikai magyar színpadok közönségét. Gáthy a Magyar Színész Unió titkáráként agilis szervezőként is működött, s fellépett már a Kabos-rendezte 1939. októberi *Sárgapitykés közlegényben*, és részt vett a darabbal Kabos első túráján.⁷ Emődy Margit igazi sikereit a háborút követően érte el. A doktorátussal jegyzett karmesterről, Horváth Gyuláról (1884–1963) egyes források azt írják, hogy Zeneakadémiát végzett, majd jogi doktorátust szerzett Budapesten. Az első világháború után 1924-ben érkezett Amerikába, ahol hivatását nem tudta folytatni, ellenben zongora- és zenetudásával sikerrel érvényesült.

⁶ *Magyar Nők Lapja*, 1940. december 10. (35. sz.) p. 12.

⁷ A Magyar Színész Unió előadást rendezett a tiszteletére, amelyen Kabos és a Vígszínházból akkor érkezett Erdélyi Erzsébet is fellépett, lásd Gáthy Tibor művész-estje. *Amerikai Magyar Népszava*, 1939. november 30. Gáthy (Goldman) Tibor (1905–1971) életrajzi adatait összegzi egy családfa: Amowitz Tree, *Ancestry*.

Karmesterkedett, színtársulatok karnagyaként járta az országot, zenekart alakított, rendszeres résztvevője volt a magyar rendezvényeknek, színielőadásoknak. A magyar zenei élet fejlesztése érdekében 1933-ban nótaestet és rádióbált szervezett és rendezett huszonnégy tagú zenekara közreműködésével. Egészen az 1960-as évekig működött, felesége az a Kovács Teréz volt, akit a Kabos-„operettecskében” is ünnepelhetett a közönség.⁸

Kabos Gyula nyilvánvalóan alkalmazkodott a közönség igényéhez. Az amerikai magyar színházi életet nem lehet hazai mintára, mondjuk a Vígszínház – Operett – Király Színház háromszög szerint elképzelni. Külsőségeiben, és az előadott művek szerint a tömeges szórakozást nyújtó operettek, kabarék, mulattató zenés vígjátékok, ha idézték is a hazai közeget, legfeljebb a jobb vidéki társulatok színvonalát érhetnék el – jó esetben, szerencsés körülmények esetén esetleg meghaladták, máskor inkább elmaradtak tőle. Kevesen tudtak megélni még a tágabban felfogott „szórakoztatóipar” keretében is. Az 1935-től Amerikában élő Sziklay Andor (1912–1996), aki igazán értette az amerikai magyarok „egzotikus világát”, egy interjúban Kabos kapcsán kitért arra, hogy: „Itt sohasem volt igazán magyar színház, amit joggal annak nevezhetünk, amikben Kabos fellépett, rögtönzött előadások voltak, nagy termekben, különböző egyesületek termeiben, kisebb-nagyobb városokban szerveztek valami frissensült társulatot. Keserves história”.⁹ Göndör Ferenc (1885–1954) Kabos sírjánál így fogalmazott:

„az amerikai magyar színpad nagy magyar missziója, de végtelenül nyomorúságos kálváriája jutott végső osztályrészül”.¹⁰ Annyiban Sziklay is túlzott, pontosabban nem volt kellően tájékozott, hogy Kabosnak nem mások által szervezett holmi „frissensült” truppal kellett fellépnie, hanem ő maga választotta meg partnereit, ő szervezte, irányította és rendezte társulatát. Ezzel szabad mozgástere nyílt és egyúttal mérhetetlen terheket vett magára. Végeredményben anyagilag emiatt ment tönkre. Abból főzött, ami volt, és olyan műfajban, amit a minél népesebb közönség iránt áhítozva eladhatónak gondolt. Infrastruktúra, tőke, reklám hiányában mozgástere kevésbé kecsegtette, ennek ellenére újfent és ismét nekirugaszkodott. Az elengedhetetlen, jól szervezett reklámozást jobb híján hírnevével vélte helyettesíthetőnek, hiszen filmjeit a magyar, illetve a magyar filmeket is játszó mozik országsszerte vetítették. Egy-egy új bemutatóról az amerikai lapok is írtak. A filmszkeccs idején jegyezte meg a művész felesége november 16-i levelében, hogy „[m]ost megy New-Yorkban a Papucshős, szép kritikát kapott Gyula bácsi az angol lapokban. Hétfőn jó napom lesz, elmegyek a moziba megnézem a filmet.”¹¹

Sziklay 1940-ben már nem mozgott magyar körökben, külügyi szolgálatba lépett. Nem volt még közvetve sem tanúja a New York-i Fészek Színház megszűlésének és az épp ekkortájt zajló, fordulatossá – sikerek és kudarcok kísérté – működésének. Itt határozottan arra törekedtek, hogy meghaladják az uralkodó olcsóbb vígjátékok operettes-népszínműves-kabarés regiszterét,

⁸ Az idei színházi évad nagyszabású eseménye az Első Magyar Nóta-est és Rádió Bál New Yorkban. *Amerikai Magyar Népszava*, 1933. november 23. p. 5. Lásd még Vasváry-gyűjtemény, Somogyi-könyvtár, H3/c:25. <http://ekonyvtar.sk-szeged.hu:80/?docId=14060> [2022. december 1.]

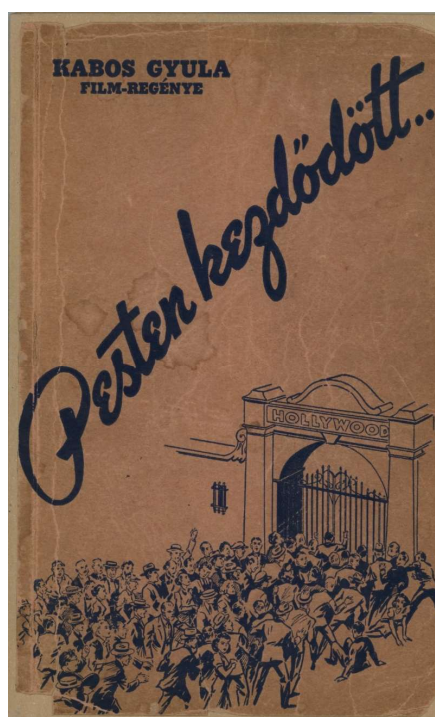
⁹ Furkó Zoltán: Amerika messze van, mégis odalátni. *Kapu*, 22. 2009. 4. sz., pp. 60–64. (idézet: p. 66.). Ugyanez más címmel: Az eltűnt idő nyomában – Amerikában. *Kapu*, 26. 2014. 1. sz., pp. 50–54. (p. 53.). Sziklay az amerikai magyarság mint „egzotikus társadalom” kifejezést Vasváry Ödön történelmi munkássága kapcsán említi, lásd Sziklay Andor: A Szabadság 100 éves... *Új Magyar Hírek*, 2. 1992. 2. sz., pp. 54–61. (p. 59.).

¹⁰ Kabos Gyula utolsó útja. *Az Ember*, 1941. október 11., p. 8. – Ez a cikk beszámoló a temetésről, Göndör búcsúztatója nem jelent meg a lapjában.

¹¹ A közel kétfélmillió példányszámban megjelenő New York-i napilap filmkritikusa két és fél csillaggal értékelte a filmet: Europe Bills Kabos Comedy for Magyars. *Daily News*, November 16, 1940. p. 22. A filmről a New York-i rádió, mozi és színházi műsorújság már a budapesti bemutatója után közölte Jacobi ismertetőjét: Papucshos (Hen-Pecked Husband). *Variety*, October 5, 1938. p. 21. Egyúttal közli azt a budapesti hírt, hogy Kabos Gyulának februárra amerikai szerződése van (p. 61.).

ha akadtak is megalkuvások. Akik Kabos társulatában szerepeltek, a Fészekben is pódiumra léptek, s Horváth Gyula az első zenei vezetője volt, darabot is rendezett. Ha Sziklay még részese lett volna a magyar közéletnek, esetleg a Kabos-filmről is sokkal több részletet ismerhetnék. Nem tudni, hogy volt-e valamilyen információja Kabos és a Fészek viszonyáról, számoltak-e ott vele, vagy ő tartotta magát távol az új színházi kísérlettől. Békássy István (1907–1995), aki 1940 februárjában vette át a színházat az alapító László Miklóstól (1903–1973), a Magyar Televízió Színészmúzeum című sorozatának egy 1974-es adásában úgy emlékezett, hogy hívta őt, de Kabos nem akart a Fészekben játszani.¹²

Kabos közkézen forgó, népszerű életrajza annyit ír a filmszkeccsel való kísérletezésről, hogy „egy évtizeddel a hangosfilm diadalmas térhódítása után ez egyszerűen nevetséges próbálkozásnak tűnhetett, kiváltképp pedig abban az *amatőr* formában, ahogyan szerény magyar közreműködéssel lehetőség kínálkozott erre”.¹³ A fölényeskedő hangütés mögött láthatóan nem áll kellő ténybeli információ, s a korszak bonyolult amerikai viszonyainak, illetve a magyar diaszpóra töredezett világának értő ismerete. Hasonló benyomást keltenek azok a kiszólások, melyekkel a szerző s mások Kabos írásait, könyvét-könyveit illeti-illetik. Érdeemes ezért a fenti szövegekben a „Gyula bácsi könyvére” tett utalásokat is jobban szemügyre venni, és belehelyezni az adott időszak összefüggéseibe. Nem a tartalmuk, a szöveg elemzése-értékelése a cél, hanem az adott helyzet és a művészt segítő kapcsolatháló bemutatása, amelyben ezek megszülettek.



3. kép: Kabos Gyula első amerikai könyvének borítója.
(Magyar Filmintézet –
Filmarchívum, Szakkönyvtár és
Dokumentációs gyűjtemény)

A könyvkiadás ötlete valamikor 1939 folyamán ötlött föl benne. November 14-én kelt levelében már úgy fogalmazott – visszaulva a korábbiakra, amiről nem maradt fenn dokumentum –, hogy „[a] Könyv még nem jelent meg, mert még 100 oldalt kell hozzáírnom, mert nagyon rövid.” Hosszabb ideje foglalkozott tehát vele, míg 1940-ben aztán Clevelandben megjelent a könyv, amire a fenti, korábban idézett dokumentumok utalnak. (3. kép). A karcsú, 128 oldalas, *Öcsém...* című kiadvány címlapján kiadóként a Royal Printing Company szerepel, amely azonban nem könyvkiadó, hanem nyomdavállalat volt. A filmtörténettel is foglalkozó – „filmmindenes” – Radó István (1891–1972) Kabosról összeállított kéziratában megörökítette annak emlékét, sajnos forrásmegjelölés nélkül, hogy a szép kivitelű könyvnek egy példányát „gyönyörű selyembe kötve, »To the Master Kobos Gyula« [sic] ajánlással a személyzet részéről való ajándékképpen át is adta a művésznek Joseph Dancinger, a vállalat elnöke”, aki egy kivándorolt magyar nyomdász volt. Az információ annyiban helytálló, hogy a „vállalat” tulajdonosát *Danciger* (Danziger) Józsefnek hívták, s Beregszászon született, Eperjesről vándorolt ki 1920-ban mint nyomdai szedő. A kikötői érkezési nyilvántartásban magyar nyelvű zsidóként regisztrálták. Az 1935-ben két

¹² Köszönöm Gajdó Tamásnak, hogy felhívta figyelmemet a Színészmúzeum adására és az abban elhangzottakra. Az általa készített interjúban nem esik szó Kabos Gyuláról, lásd Gajdó Tamás: „Minden vágyam az volt, hogy színész legyek” II. Békássy István amerikai karrierjének kezdeteiről és a New York-i Fészek Színházról. *Parallel*, No. 27. 2013. pp. 15–21.

¹³ Bános Tibor: *Kabos Gyula*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2001. p. 337. – Kiemelés az eredetiben.

társával alapított nyomdában a Kabos-könyvet gondos munkával, ízléses kivitelben állították elő, mely a magyar szöveg csaknem hibátlan szedésével is figyelmet kelt.¹⁴

Nem lényegtelen, hogy a kötet mikor is látott napvilágot. Kabos 1940. május 2-án Daytonban (Ohio) kelt levelében így írt haza nevelt lányának: „Gyönyörű irredenta könyvecskét írtam, 10.000 példányban ingyen osztom ki a publikumnak. Nagyon szeretik. Mellékelten küldök is egyet, hogy lássátok, hogy én teljesítem kötelességemet Hazámmal szemben.” Az „ingyen” szót aláhúzta, kiemelte. Készen volt tehát a mű még mielőtt Kabos Gyula és felesége 1940. június végén egy időre Clevelandbe költözött. Az átköltözésről beszámoló június 22-i, jófajta Kabos-sziporkákkal fogalmazott levelében írja,¹⁵ hogy Clevelandben „sok becsületes barátunk van, amit [sic] New Yorkban nem lehet találni, mert ott laknak a gonoszok, az ellenségek, akik mindenkinek az ellenségei, mert elvesztették emberi mivoltukat a dollárért”. A „becsületes barátokra” egy évvel korábban tett szert, amikor először járt ott, s amelynek néhány mulatságos epizódjáról az egyik barát, Sziklay Andor írt utóbb jó hangulatú visszaemlékezést.¹⁶ Már ekkor megismerkedhetett Gombos Zoltánnal, aki akkortájt próbálta kihúzni a csődbe jutott nagy és nagymúltú napilap, a *Szabadság* szekerét a bajból. Nem valószínű, hogy már az első alkalommal írt volna a lapba – lapszámok hiányában ezt pontosan nem lehet tudni –, az újságíráskodás az 1940-es nyári időzés alatt kezdődött. Levele szerint a *Pesten történt...* ekkor már forgalomban volt, és májusban postázott egy példányt Budapestre...

A budapesti *Esti Kurír* 1940. augusztus 28-i száma a *Szabadságra* hivatkozva azt írta, hogy Kabos Gyula „újságíró lett” Amerikában. Az amerikai magyar lap már folyamatosan közli cikkeit, s a pesti laptárs a bemutatkozó humoros írásából át is vett pár mondatot. Nem tudni, hogy a *Szabadságnak* mikori számai értek ekkor Budapestre, így az olyan információ, hogy legutóbb Erdélyről „írt kedves és megkapó cikket”, vagy hogy regénye „*most van nyomtatás alatt*”, pontosan nem datálható. A *Szabadság* – értesült valamelyik számából a pesti lap – folytatásokban közölni is fogja a regényt, és egyik számukban bevezetésül már lehozták Kabosnak az Angliában élő fiához írt levelét, amely a könyvben is meg fog jelenni.¹⁷ Ha kézbe vesszük a könyvnek az Országos Széchényi Könyvtárban, vagy a Filmintézet könyvtárában meglévő példányait, feltűnik, hogy a fiához írt levél dátuma 1940. július. Ismét zavarban vagyunk a dátumok miatt. Az ellentmondásra két magyarázat lehetséges. Elképzelhető, hogy Kabos az első alkalommal még a fiának írt levél – előszó – nélkül jelentette meg írásait, s ezt a kiadást osztogatta ingyenesen turnéja során. *Ilyen* példányt azonban nem ismerünk, ha valóban így történt, esetleg felbukkan még belőle egy példány. Ezzel szemben arra is gondolhatunk, hogy a haza írt levélben megelőlegezte a „nagyon szeretik” kitételt, s így az előző mondat –

¹⁴ Radó István: Kabos Gyula – a komikus tragédiája. Kézirat, [1970], pp. 68–69. Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum, Szakkönyvtár és Dokumentációs Gyűjtemény. Joseph Danciger (1897–1966) életrajzi adatait a *familysearch* következő adatbázisai segítségével lehet azonosítani: New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924; Ohio, County Naturalization Records, 1800–1977 (polgárlevelét 1926-ban nyerte el); Ohio Death Index, 1908–1932, 1938–1944, and 1958–2007. A nyomdát két társával alapította, lásd bejegyzését *The Cincinnati Enquirer*, 9 August, 1935. p. 21.; *Cleveland City Directory*, 1940. p. 963. (egyszemélyben elnöktitkár-pénztáros), *Ancestry*.

¹⁵ Két példa a levélből: „18-án költöztünk az összes cakk-pakkal, ami most már 11 bőrönd, mert pénzünk az nincs, de bőröndben verjük a Woolworth-áruházat is.” Levele végén: „Most már pláne jó, hogy Anya úgy beszél angolul, hogy az felháborító (legalább is mindenki fel van háborodva), már csak angolul beszél, úgylgy valamit itt az Államnak tenni kell ellene, mert teljesen tönkreteszi a nyelvet.”

¹⁶ Sziklay Andor: Csillagok a rivaldán. Magyar lábnymok. *Amerikai Magyar Népszava*, 1985. május 17., p. 10., 12., 16., 17.; uő: A felejthetetlen. Magyar lábnymok. *Amerikai Magyar Népszava*, 1985. május 31., p. 10., 11., 17. Mindkettőt a Magyarok Világszövetsége „hazacsalogatója” Magyarországon is leköszölte: Csillagok a Rivaldán. *Magyar Hírek*, 1985. október 12. (21. sz.) pp. 18–19.; Újra a felejthetetlen Kabosról. *Magyar Hírek*, 1985. november 9. (23. sz.) pp. 14–15.

¹⁷ Kabos Gyula újságíró lett Amerikában. *Esti Kurír*, 1940. augusztus 28. – kiemelés tőlem, F. Z. A cikket közli: *Kabos Gyula, 1887–1941*, id. mű 1987. pp. 444–445.

„ingyen osztom ki a publikumnak” – a jövőbeli szándékára vonatkozik. Hozzátette még: „Mellékelten küldök is egyet” – ha a címzett nem kapja meg, ráfogható a postára. A meglévő, ismert példányok 1940 augusztusa előtt nem hagyhatták el a nyomdát, amit egy *Új irodalmi termés Amerikában* című sajtóhirdetés és Kabos Gyula saját ajánló hirdetése egyaránt bizonyít. Az OSZK példánya az „első ezer”, a Filmarchívumé a „harmadik ezer” sorozatból való, ami azt jelenti, hogy igény szerint többször nyomtatták ki.¹⁸

„KABOS GYULA, színművész és a Szabadság munkatársa egy szép társadalmi regényt írt, mely a Royal Printing Co. kiadásában e hó 10-én fog megjelenni. A könyv a napi politikától mentesen, a régi Magyarország, a békebeli Pest, valamint a művészet titkaival és Hollywoodnak, a közönség előtt eltitkolt belső életével, kulisszatitkaival foglalkozik. A könyv szép magyar nyelvezettel van megírva és művészi címlappal ellátva, melyen ott díszleg a regény címe:

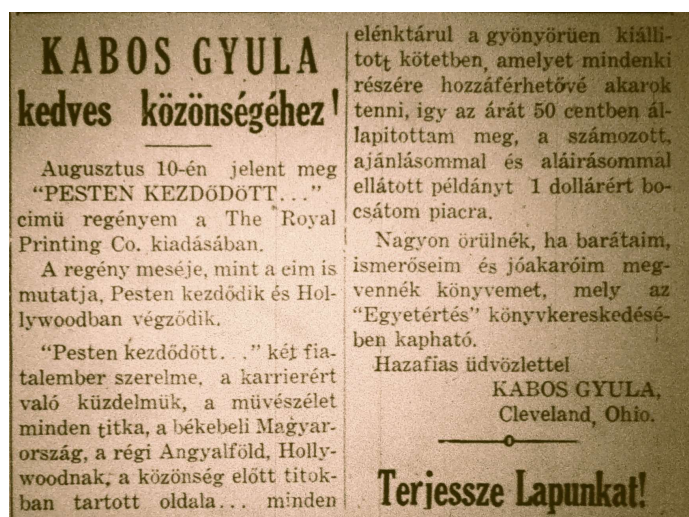
PESTEN KEZDŐDÖTT...!

A címlapot is amerikai művész tervezte s a könyv ára: 50 cent, a számozott, dedikált példány ára: \$1.00. Olvasóink szíves figyelmébe ajánljuk ezt a csinos kiállítású könyvet, mely megrendelhető a szerzőnél az alábbi címen:

JULIUS KABOS,

13008 Buckeye Road, Apt. 10. Cleveland, Ohio.”

(4. kép.)



4. kép: *Egyetértés*, 1940. szeptember 6., p. 3.

A címlapon szereplő grafika nincs szignálva. Ki lehetett az „amerikai művész”, aki a könyv borítóját tervezte? Magyar volt? Biztosan nem tudjuk, közvetett adatok alapján talán megkockáztatható egy lehetőség. Kabos saját rendezésében és szereplésével 1939. október 15-én bemutatta Erdélyi Mihály *Sárgapitykés közlegény* című operettjét. A Yorkville Casinóban „elsőrangú szereposztással” tartott, átütő sikert aratott előadáshoz¹⁹ a frissen New Yorkba érkezett, elismert festőművész, Erdélyi Ferenc tervezte a díszleteket.²⁰ A darabban

felesége, Erdélyi Erzsébet, a Vígszínház volt ösztöndíjas színésznője is fellépett. (5. kép) Az ismeretség innét származhatott, vagy amiatt kerültek kapcsolatba, hogy a festő intenzíven kereste az érvényesülés lehetőségeit. Képeit először a Magyar Tájékoztató Könyvtárban

¹⁸ *Verhovayak Lapja*, 1940. augusztus 1. 31. sz., p. 10. A *Szabadság* biztosan közölte a hirdetést és feltehetőleg más lapokban is megjelent. Az *Amerikai Magyar Népszava* hozzáférhető kiadásában viszont nem található.

¹⁹ Erről saját maga is beszámolt az Erdélyi Mihálynak küldött leveleiben, lásd Sándor János: „Kedves Erdélyi uram”. Kabos Gyula és Rátkai Márton ismeretlen levelei Erdélyi Mihályhoz. *Szeged*, 1997. március, pp. 34–41. Az „elsőrangú szereposztást” az 1939. július 10-én Clevelandben írt levelében említi, p. 38., a sikerről p. 40. Lásd még Cenner id. mű 1987. p. 157.

²⁰ Az előadáshoz „gyönyörű művészi díszletek készültek, amelyeket Erdélyi Ferenc festőművész tervei szerint Horosny Elemér festő igazi művészettel festett meg. A hangulatos díszletek tökéletessé teszik azt az illúziót, amit az operette nótás, tréfás jelenetei amúgy is kiváltak.” – írta előzetesében az *Amerikai Magyar Népszava*, 1939. október 11., p. 5.



5. kép: Amerikai Magyar Népszava, 1939. szeptember 27.

Frangepán utcáról, Nagyvádról, a Pece-parti Párizsról, ahol Kabos a pályát kezdte, s természetesen Amerikáról is. Van benne két-három novella, valamint Járom a Nyugatot címmel útirajz amerikai városokról, ahol megfordult.”²² Pár hónap múlva a *Népszabadság* washingtoni tudósítója közölt belőle kivonatos részleteket, mégpedig az amerikai magyar telepeken szerzett élmények nyomán írt karcolatokból. Ő a könyv dr. Keller Imrének dedikált példányát Frank Csongortól, az AP hírügynökség munkatársától kapta. A válogatást felvezető kopf a filmregényt „rettenetesen rossznak” minősíti, s névtelen szerzője úgy vélte, hogy Kabos azért írta filmnovelláját, „hogy a magyaroktól sűrű Hollywoodban esetleg talál valakit, akit érdekel a téma”.²³ Tetszetős állítás, ám inkább a szerzői szabad fantázia termékének tekinthető. Bővebb szakaszok jelentek meg a kiadványból a Magyar Filmintézet két jubileumi publikációjában. A *Filmkultúra* „Kabos-számában” a főszerkesztő, Kőháti Zolt ajánlásával közölt egy szakaszt a filmregényből. A bevezető szerint ez „irodalmi mércével is mérhető, izgalmas, érdekes mű. Hősei magyarországi emigránsok.”²⁴ Még bővebben merített a szövegből a Kabos Gyula életének, művének szentelt vaskos intézeti kiadvány, amely más dokumentumokból, így az

állította ki 1939 júniusában, s hamar nagy visszhangot keltő önálló kiállítása nyílt a New York-i Bonestell Galériában. Utóbb Francis de Erdely néven igen jól jegyzett, elismert amerikai festőként sikeres művészkariert futott be.²¹ A megérkezésének idején készült tus- és szénrajzait, sötét tónusú munkáit ismerve, talán nem túl nagy merészség arra gondolni, hogy a *Pesten kezdődött...!* borítóját ő tervezte. Ha így történt, baráti gesztusról lehetett szó, hogy ezzel a grafikával segítse ki művésztársát – ekkor már inkább a hazatérni nem tudó *emigránssá* vált Kabost – gondjainak enyhítésében. Ellenérvként felhozható, hogy Erdélyi, a rangos és amerikai megrendelésekre számító művész miért nem látta el kézjegyével a grafikai tervet.

Ennek az elfeledett kötetnek a híre Kabos Gyula születésének századik évfordulójakor bukkant fel ismét a hazai sajtóban. Radó István említett kéziratában foglalkozott a művel, de írását csak a filmtörténészek forgatták. Így Kárpáti György, aki szerint a könyv „minden sorából árad a honvágy”. Szó esik benne a pesti

²¹ Erdélyi Ferenc (1904–1959) először 1925-ben járt az Egyesült Államokban, majd 1939 márciusában lépett partra immár véglegesen. Felesége az évad befejezése után, májusban követte őt. Utóbb elváltak, a színésznő Angliába került, lásd bővebben primer források alapján: Pápai Tamás László: Erdélyi Ferenc, az elfeledett festő. *Honismeret*, 68. 2020. 5. sz. pp. 62–67. Az idézett kiállítások: Az amerikai magyarságot szolgálja a N. Y.-i Magyar Információs Könyvtár. *Amerikai Magyar Népszava*, 1939. június 22., p. 5.; Erdélyi Ferenc: A művészet a mai világfelfordulásban. *Amerikai Magyar Népszava*, 1940. január 21. Magazine, p. 1.; Erdélyi Ferenc magyar festőművész kiállításai. *Amerikai Magyar Népszava*, 1940. április 28. Magazine, p. 5.; Erdélyi Ferenc kiállítása. *Az Ember*, 1940. május 4., p. 8. Hazai munkásságához vö. Molnos Péter: Erdélyi Ferenc (1904–1959). *Artmagazin*, 2. 2004. 2. sz., pp. 36–37. Amerikai működéséről jól tájékoztat további adatokkal a Wikipedia-címszó. Irathagyatékát a Smithsonian Institute, Archives of American Art őrzi, ismertetése: <https://www.aaa.si.edu/collections/francis-de-erdely-papers-9991>.

²² Lásd a 2. jegyzetet.

²³ Testvér, Schwester, sister. Kabos Gyula feljegyzései Amerikáról, az emigrációról. *Népszabadság*, 1987. augusztus 1., p. 16. A két említett nevet nem sikerült megfelelően azonosítani, az AP-tudósító nagy valószínűséggel egykori 56-os menekült volt.

²⁴ Kőháti Zolt: Kabos Gyula regénye. *Filmkultúra*, 23. 1982. 2. sz., p. 17., a közlés: pp. 17–22.

amerikai magyar sajtó véletlenszerűen haza került néhány cikkéből is adott szemelvényeket. Ez a válogatás a filmregény részletei mellett a novellákra is kiterjed, és két kivétellel felöleli a *Járom a Nyugatot* című részt.²⁵

Az idézett levélre, a „jó kis irredenta könyvecskére” utalva a népszerű Kabos-életrajz szerzője úgy fogalmazott, hogy Kabos könyvének semmi köze nincs az irredentizmushoz. Mint írja: „annál inkább átélt élményeihez, a hazájához, amely szüntelenül visszatérő helyszíne a kusza történetfűzésnek”.²⁶ Pontosan ez volt az, amit Kabos irredentizmusnak nevezett, a folytonos visszatekintés, a haza hol szentimentális, hol érzelgős, de minduntalan személyes élményekből táplálkozó fölidézése. Nagyvárad romantikája, Angyalföld, a proletár-negyed szépsége, és így tovább. Megtoldotta ugyan a szöveget egy kétoldalas *Magyar álom Erdély* betéttel, ami inkább külső dekorációnak hat: „teljesítette kötelességét Hazájával szemben”. Ez nem színjáték volt, ha a megfogalmazásban nem is nehéz érzékelni a kor szóhasználatát karikírozó iróniát, végtelenül komolyan gondolta. A Vanderbiltre utaló, géppel írt levél szélén kézzel írt üzenet olvasható: „Sokszor gondolunk haza és drukkolunk a Hazáért! Mindannyian itt élő magyarok!” Az óhazából jövő hírek pro és kontra felrázták a magyar közéletet. A vágy az „Erdély a miénk!” *headline* után, amit jegyzetében ecsetel, hangsúlyosan szólt az amerikai magyar közönségnek, visszhangozta a többség óhaját. Talán ezzel alkalmazkodni is akart, talán túl erősen hatottak rá a sporadikusan érkező óhazai hírek, mindenesetre legrosszabb mondatait talán épp itt sikerült papírra vetnie. Mégiscsak leszűrhető mindebből az, amit az irodalomtörténész Furkó Zoltán a Sziklay Andorral készült fent idézett interjújában úgy fogalmazott, hogy a könyvet „egy meglelkező csodálatos ember írta. Vallomás a hazáról, hűséges magyar érzelmű embert ismerhettünk meg írásából.”

Kabos Gyula egy 1941. január 17-én kelt levelében tömören maga is megvonta a könyv mérlegét. Az átütő sikerek, jó pénzek reményében érkezett művész hangulata visszafogott, mindennapi tapasztalatai megváltoztak, a nyüzsgés elmúlt körülötte, ha a munka nem is állt le. „[M]i is megvagyunk itt valahogy – írta. Nem úgy, ahogy odahaza gondolják, de egyszerű, polgári csendben. Minden 2-3 hónapban csinállok egy túrát, kiadtam egy szép magyar regényt, aminek az angol kritikája természetesen jobb, mint a helyi magyar, de hát senkisésem próféta, stb. [Közbevetve: Ilyen kritikát még nem sikerült találni.] A regényemből már elfogyott 11.000 darab, ami a világ legnagyobb rekordja. Több is kéne, hogy fogyjon, de közben a nyomdász szétdobta a szedést és még egyszer kisedetni már kétséges üzlet lenne. Így hát írom a másodikat, ami szintén magyaros irányú, kedves hazai hangulatú lesz. A könyvet nagyon szeretik a népek és kapkodták. A ti részetekre el van téve, mert különben azt is elszedték volna.” Az utolsó mondat mintha azt igazolná, hogy még *nem* küldött haza példányt, ellentétben az előző év májusi levelének állításával, és megerősítve az október 8-án írottat, hogy a magas költség miatt egyelőre nem tudnak belőle postázni. A levél már a kényszerűen *emigránssá* vált Kabos hangját szólaltatja meg. Nem sokkal ezt megelőzően fakadt ki egy levelében: „legszívesebben [akár] egy teherhajón is hazamennék”.²⁷ A körülmények azonban Amerikához kötik.

Rátonyi Róbert a korábban említett, Kárpáti Györgynek készített feljegyzésében még arra is utalt, hogy a szerkesztőségi iratok között megtalálta „egy naplóféle kézírásos és némileg összefüggéstelen, – bizonyára hiányos – füzet lapjait, melyekből, mint megtudtam, könyv készült volna, ha írójának terve megvalósul. De nem valósult meg. Hogy kinek a hibájából, az nem derült ki. A könyv írója Kabos Gyula lett volna!” A szerkesztőségi hagyaték tehát egy tervezett Kabos-könyv törmelékeit is tartalmazta. Rátonyi feljegyzéséből sajnos nem derül ki –

²⁵ Pesten kezdődött...! In: *Kabos Gyula, 1887–1941*, id. mű, 1987. pp. 249–311.

²⁶ Bános, id. mű 2001. p. 333.

²⁷ New York, 1940. november 16-i levél.

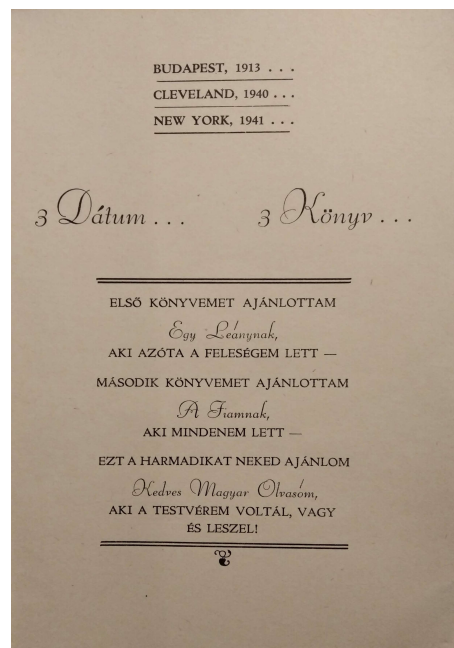
s Kárpáti közléséből sem –, hogy ez utóbbit is hazahozta-e az egykori meg nem jelent cikken kívül. Biztosan állítható azonban, hogy az, amit Rátonyi látott, az a második kötet kézírata, vagy valamilyen előzménye volt, és valójában megjelent.



6. kép: Kabos Gyula második amerikai könyvének borítója, tervezte Enyedy Zoltán. (Országos Széchényi Könyvtár)

A második, szintén „magyaros irányú” munkája *Öcsém... Kabos Gyula könyve* címmel jelent meg 1941-ben New Yorkban. (6. kép) A tárcák, alkalmi írások laza füzérét képező, és szerzőtársak írásaival kiegészített könyv a Feldman Press kiadásában készült. Ez is egy nyomda volt, Feldman Ferenc magyarországi szakképzettségű, a világháború után Amerikába vándorolt magyar nyomdász vállalkozása. A példányszámot ez esetben nem ismerjük. Az Országos Széchényi Könyvtár kötete a „harmadik ezer”-ből való. A könyv három dátum és három könyv alapján hármas ajánlással indult: az elsőt, az 1913-ban írt könyvet a feleségének, a másodikat a fiának, a harmadikat az olvasónak ajánlotta. (7. kép) Az első szöveg egy közvetlen hangú emlékezés Kabos kisebbik öccséről, Károlyról, aki az első világháborúban vesztette életét. Ezt a – címe szerinti – *Mécs-gyűjtást* az *Amerikai Magyar Népszava* is lehozta február 15-i számában.²⁸ A könyv ezekben a napokban hagyhatta el a nyomdát, s a bevezető közlését baráti ajánlásnak szánhatták, bár a könyvre semmilyen utalás nem található a fennmaradt/hozzáférhető lapszámokban.

A nyolcvanoldalas könyv első harminc oldalán Kabos hét prózai szövege és két verse olvasható. Rajta kívül három amerikai magyar író szerepel még a kötetben. Vajon miért? – merül föl a kérdés. Radó István azt gondolta, Kabos *neve kellett* ahhoz, hogy ezt a kis amerikai magyar könyvecskét meg lehessen jelentetni s el lehessen adni. Valójában sokkal inkább arról volt szó, hogy a szerzőtársak támogatásképpen segítették az egyre elszigeteltebbé váló művészt mindennapi gondjainak enyhítése és hírneve fenntartása érdekében. Nagy valószínűséggel anyagilag is hozzájárultak a kiadás költségéhez – nem fizetett reklámokkal, hanem alkotóként álltak mellé. Nadányi Pál (1903–1982) vezeti a társak sorát, aki nem volt más, mint a New York-i magyar napilap felelős szerkesztője, a lap hangadó, rutinos újságírója. A politikai elemzések, vezércikkek, az amerikai események kommentálása mellett szépirodalommal is kacérkodott – amivel azért nem terhelte lapját –, s a Kabos-kötethez az *Annabál Leányfalun* című regényéből adott közre egy részletet. Nógrády Béla (1905–1966) novellákkal szerepelt. Ő ekkor a



7. kép: Az *Öcsém...* című könyv ajánlása

²⁸ Kabos Gyula: Mécs-gyűjtás háborúban elesett öcsém emlékére. *Amerikai Magyar Népszava*, 1941. február 15., p. 4. Újraközlése, a könyv hat másik szövegével: Kabos Gyula, *1887–1941*, id. mű 1987. pp. 313–336.

Szabadság sokoldalú, jó tollú újságírója volt, aki szinte Kabossal egyidőben, 1939-ben lépett Amerika földjére. Clevelandben kerülhettek szorosabb kapcsolatba. A harmadik szerzőtárs Vermes Sándor (1886–1970) költeményeiből adott közre egy válogatást. Nem az irodalmi minőség, hanem a sok megzenésített verse, közösségi aktivitása tette igazán ismertté, népszerűvé magyar körökben. Anyagi biztonságát civil foglalkozása szavatolta: mérnök volt. Kabosnak túrái szervezésében is segédkezett, s nincs nyoma annak, hogy összekülönböztek volna, kitartott mellette. A kötethez való hozzájárulása is a jószándékú támogatás egyértelmű jeleként értékelhető.²⁹

A Kabos-könyv szerzőinek volt még egy negyedik partnere: a borítót tervező Enyedy Zoltán (1891–1943), akinek szignója kivehető a borítógrafika bal alsó sarkában. Az amerikai közegben Zoltan De Enyedy néven ismert iparművész, dekorátor Marosvásárhelyről származott, 1923-ban érkezett Amerikába. Floridában, New Yorkban kifejtett tevékenysége még alaposabb felmérésre s értékelésre vár. Népművészeti motívumok alkalmazásával tervezett bútorokat, ruhadarabokat, ajándéktárgyakat, s ily módon próbált „magyar iparművészetet” teremteni Amerikában. New Yorkban több magyar étterem, kávéház magyaros belső díszítése fűződik a nevéhez. Gyógyíthatatlan betegségben szenvedett, ami korai halálát okozta. Önzetlen társak őt is segítették, amikor erre rászorult, ezért sem lehet véletlen, hogy felsorakozott a támogatók közé, és a „hazai hangulatú” műhöz jól igazodó grafikával próbálta vonzóvá tenni *Kabos Gyula könyvét*.³⁰

Nagy bevétellel ez a kötet sem járhatott, különösen, hogy ekkor már megritkultak az árusításra is alkalmas nagy közönségű fellépések. Valamit azért hozott a konyhára. Mindenképpen túlzás azonban arra gondolni, hogy Kabos a könyvek eladásából, netán „honoráriumából” élt volna.³¹ Oda jutott, hogy minden fillér számított, de írásaival sokkal inkább új helyzetét, a hazatérni nem tudó, idegenben rekedt, kudarcokat elszenvedett művész – immár vándor – belső átalakulását próbálta formába önteni. Honvágyát az írásban s az írással próbálta orvosolni – vélhetnénk elsősre. De többről volt szó. Gáspár Géza (1888–1961), az *Amerikai Magyar Népszava* egyik vezető szerkesztője, aki négykolumnás nagy cikkben búcsúztatta Kabost halálakor, úgy vélte, hogy valami belső ösztönből „valami szabad lelki kifejezést” keresett, s ezt találta meg az írásban. „Írt, írogatott, lopva elcsent időkben boldogan sercegett tollát s amikor egy-egy kis szentimentális karcolatával, tréfás hangú komoly kis vázlatával elkészült, boldog volt mint egy gyerek, – szeretne volna megtapsolni önmagát... Rejtett énje is formát kezdett már találni itt, már nemcsak az volt, aminek a közönség látta, hanem az, aminek ő akarta, ő vágyta, ő képzelte önmagát, – tárcák, novellák, feljegyzések, regények, könyvek írójának... S el is kezdett haladni ezen az úton...”³²

Bőven volt ebben önvigasz, szentimentális hazavágyódás, amerikai magyar módra tépelődés az elhagyott szülőföldről. Nemcsak rezonált ezzel a lehetséges olvasók érzelmeire, maga is átélte azt, miként egyike a többieknek. Az új én keresése szülhette az *Öcsém...* egyik főbb szövegét, az *Én és az árnyékom* című fantáziát. Mi vagyok? – gyáva? büszke? „Soha nem voltam egyéniség, hanem mindig csak egy árnyék voltam.” – De az igazi kérdés talán mégis csak az, hogy

²⁹ Vermes Sándor „mérnök költőtől” számos amerikai magyar lapban találni írásokat. Születési és halálozási évét lásd U.S., Social Security Death Index, 1935–2014, *Ancestry*. Kabosék egy 1939. április 6-i levele utal arra, hogy segédkezik az előadókörút bonyolításában.

³⁰ Zoltan Joseff Enyedy, Declaration of Intention, 1924, New York, State and Federal Naturalization Records, 1794–1943, *Ancestry*. Vérátömlesztéssel menthető meg egy magyar. *Amerikai Magyar Népszava*, 1937. június 24., p. 4.; Enyedy Zoltán festőművész halála. *Amerikai Magyar Népszava*, 1943. december 6., p. 2.

³¹ Könyveit jórészt a maga költségén, barátok támogatása mellett adta ki, honoráriumról beszélni abszurdum, melyre utal Kárpáti György cikksorozata 13. részében, lásd 3. jegyzet.

³² Gáspár Géza: Kabos Gyula. *Amerikai Magyar Népszava*, 1941. október 12., p. 4., 6.

a Second Avenue-n kószáló én „néhány jelentéktelen ember miatt” eldobja-e régi, hűséges árnyékát, vagyis eredendő önmagát? Minthogy nem tud szabadulni tőle, a cafeteriába együtt mennek be...

Búcsújában az amerikai magyar újságíró nem Magyarország, az „óhaza” felől vetett számot a művész sorsával, tollát az eltávozottak, az idegenben – hangsúlyosan: az *Amerikában* – megkapaszkodni akaró „vándorok” álláspontja vezette. „Ami a te sorsod volt – fogalmazott –, mindnyájunk sorsa lehet... Vándorok vagyunk valamennyien és tetszik nekünk vagy nem, mindnyájunkat élesen sebez a te problémád: – Hogyan kell jó szomszédnak lenni akkor is, ha a nép szűken méri garasait s nem tud jutalmazni, mert maga is szűkiben áll a garasoknak.” Lehet ezt felmentésként is érteni: az újságíró igyekszik elhárítani az esetleges – később el is hangzó – szemrehányást, hogy az amerikai magyarok ejtették (a moziból ismert) bálványukat, nem álltak (a valóságos) Kabos Gyula mellé, amikor kellett volna. Gáspár Géza nem erre gondolt. Azt állítja, hogy miután a művész szembesült új helyzetével, a szórakoztatóipar törvényeiből fakadó „kisiklással”, amit elszenvedett, levonta ugyan a következtetést, de nem adatott meg neki, hogy ezt végig vigye. Így érvelt: „De mert nem azzal a mindent otthagyó missziós lélekkel jött ide, amelyik itt új emberként újra – s talán egészen előlről – akarja kezdeni az életet, ez a menekülése tragikus belső összeomlást idézett elő... Jól értsük meg, ilyen összeomlásokon mindenki keresztülmegy, akit csalóka várakozások hoztak Amerika földjére, de ha túljutott a krízisen, megtalálja önmagát és a helyét... Kabos Gyulának nem adatott meg, hogy a diadalmas pesti művészből egyszerű, szerény, sőt talán szegény amerikai polgárrá érlelődjön... S az a hitünk, hogy ez a legnagyobb tragédia ennek az istenáldotta kedves művésznek igazán időelőtti eltávoztában.”

Elgondolkodtató perspektíva, nem a „Kabos Gyula tragédiája” toposz bevett magyarázata, de közelebb visz ahhoz, hogy egy sorsot, egy korszakot jobban megértsünk, s a művész(e)migráció általánosabb jellegzetességeit és bonyodalmait is mérlegeljük.